

ВНЕСОК МІНІСТРІВ ФІНАНСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В РОЗВИТОК НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ПРО ФІНАНСИ

У статті здійснено ґрунтовний аналіз історії наукових поглядів про фінанси та фінансову систему з метою пошуку більш дієвих та ефективних шляхів побудови сучасних механізмів правового регулювання банківської і податкової системи, вдосконалення митного та фінансового законодавства в Україні. Зокрема, у статті досліджено погляди саме державних діячів на розвиток системи фінансів та розглянуто складені міністрами фінансів записки, що відносяться до економічного і фінансового стану держави та є основним джерелом вивчення поглядів з даної тематики, які містили фінансово-правові концепції в їх найбільш концентрованому вигляді.

Ключові слова: фінанси, система фінансів, історія вчень про фінанси та фінансово-правову науку.

Постановка проблеми. У наукових колах постійно тривають дискусії про перспективи розвитку ефективних механізмів правового регулювання банківської і податкової системи, вдосконалення митного та фінансового законодавства в Україні. В умовах ринкової економіки та активізації міжнародних економічних відносин нестабільна економічна ситуація, що склалась в нашій державі вимагає створення більш ефективної фінансової системи.

Вивчення історії наукових поглядів про фінанси може допомогти зрозуміти логіку розвитку сучасної фінансової системи, визначити стратегічні напрями вдосконалення фінансового законодавства. Дослідження історичного досвіду фінансово-правової науки можна розглядати в якості початкової бази для розробки стратегії розвитку сучасного фінансового законодавства в Україні.

Велике значення для розвитку не тільки наукових поглядів про фінанси, а й фінансового законодавства Російської імперії другої половини ХІХ століття мали погляди державних діячів, які мали можливість впливати на формування фінансової політики. У першу чергу мова йде про міністрів фінансів, кожен з яких відрізнявся власними поглядами та мав різні можливості щодо розвитку законодавства в даній галузі права. Взагалі погляди міністрів фінансів є важливим джерелом та невід'ємною складовою частиною процесу формування фінансово-правової поглядів в Російській імперії ХІХ століття, а реалізація їх програмних положень здійснювалася за допомогою прийняття нормативно-правових актів.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню питань розвитку фінансової системи та історії наукових поглядів на фінанси свої праці присвятили такі вчені,

як Кисельов І. Я., Судейкін В. Т., Хадонов Є. Є., Щеглов В. Г., Янжул І. І. та ін.

Виклад основного матеріалу. Основним джерелом щодо вивчення поглядів міністрів фінансів можна назвати складені ними записки, що відносяться до економічного і фінансового стану держави. В цих документах проявилися фінансово-правові концепції в їх найбільш концентрованому виді. До числа найбільш важливих документальних матеріалів слід віднести записку О. М. Княжевича «Про справжнє положення державних фінансів», М. Х. Рейтерна «Про справжні фінансові утруднення і про ті заходи, які мають бути прийняті для поліпшення фінансового та економічного положення держави», М. Х. Бунге «Про фінансове положення Росії», І. О. Вишнеградського «Про завдання фінансових установ у справі усунення дефіциту в державному бюджеті» та цілий ряд записок, які були подані імператору С. Ю. Вітте.

Головною причиною створення цих документів стали періодичні фінансові кризи, що почалися ще за часів Кримської війни та супроводжувалися постійним дефіцитом державного бюджету, нестабільністю грошової системи, зростанням зовнішнього і внутрішнього боргу. Саме за таких умов набула актуальності розробка дієвих фінансово-правових механізмів для проведення ретельно продуманих реформ у фінансовій сфері за допомогою розробки та прийняття нового фінансового законодавства. В цьому зіграло свою роль скасування кріпосного права, що змінило правове становище більшої частини оподаткованого населення – селянства, а також інші реформи, що також вплинули на подальше становлення суспільного та державного ладу в краї-

ні. За таких умов в основі подальшого розвитку фінансового законодавства держави лягли саме погляди міністрів фінансів Російської імперії.

Програмну записку міністра фінансів О. М. Княжевича (1858–1862 рр.) «Про справжній стан державних фінансів» можна охарактеризувати як таку, що мала порівняно невеликий вплив на подальший розвиток фінансової системи в державі, так як вона була написана ще до скасування кріпосного права. В даному документі проаналізовано далеко не блискучий стан російських фінансів, при цьому увага була звернена на таке явище, як вивіз капіталу. Тому автор пропонує як першочерговий захід значне скорочення закордонних витрат та відновлення рівноваги торгового балансу в державі. Для цього пропонувалось стимулювати розвиток машинного виробництва, шляхів сполучення, посилити видобуток золота, підвищити мита на предмети розкоші, посилити боротьбу з контрабандою та ін.

Ця програмна записка стала першою економічною програмою спрямованою на розвиток капіталістичних відносин в країні, але вона була не дуже детально розроблена та мало конкретизована, тому не мала яскраво виражених правових наслідків. Програма О. М. Княжевича не була реалізована, так як через два роки було призначено нового міністра фінансів М. Х. Рейтерна (1862–1878 рр.), який представив власну програму фінансового розвитку держави, також у вигляді всепідданішої записки на ім'я государя [1, с. 64–178].

Цей програмний документ включав в себе аналіз фінансово-економічного стану у державі за попереднє десятиліття. Пропонувалися заходи, що були розраховані на тривалу перспективу та становили в сукупності цілу фінансову програму. Практичне значення цієї програми в тому, що вона стала по суті справи фундаментом всієї подальшої економічної політики російського уряду, тим вивіреним курсом яким пішли всі подальші міністри фінансів Російської імперії [2, с. 29]. Дана програма стала також основою подальшої фінансово-правової політики, так як значна частина її положень втілювалася в життя саме шляхом прийняття нормативно-правових актів. Основні положення цієї програми включали в себе наступні напрямки: нормалізація системи грошового обігу, поліпшення торгового балансу, розвиток мережі залізниць за рахунок приватної ініціативи, скорочення витрат бюджету, вдосконалення митного законодавства. Велика увага була звернута на утримання стабільного валютного курсу, як засобу для залучення іноземних капіталів у розвиток держави. На думку М. Х. Рейтерна вирішити це завдання можна тільки за умови позитивного зовнішньоторговель-

ного сальдо та при отриманні нових зовнішніх позик для виплат платежів за старими позиками.

З метою збільшення доходів до бюджету М. Х. Рейтерн відзначив ідею розвитку залізничної мережі, в тому числі з метою збільшення вивозу хліба за кордон. Міністр вказував на наявність значних фінансових труднощів, пов'язаних з обмеженістю державних коштів та відсутністю іноземних інвестицій внаслідок збитковості залізничної справи. У той же час він підкреслював, що у фінансовому відношенні можна очікувати істотного збільшення доходів лише від поліпшення економічного побуту, який знаходиться в залежності від поліпшення шляхів сполучення в державі [1, с. 100].

Важливе місце присвячено питанню формування збалансованого державного бюджету. Автор пропонує відмовитися від внутрішніх позик які зменшують приплив коштів в розвиток промисловості, але визнає, що це буде пов'язано зі збільшенням податків та необхідністю скорочення витрат держави.

Записка М. Х. Рейтерна мала й певні практичні наслідки. Вона обговорювалася на засіданні Комітету фінансів, який саме на її основі прийняв рішення про здійснення ряду заходів, спрямованих на подолання фінансової кризи. При цьому головна увага у вирішенні цього питання приділялася скороченню внутрішніх позик та прискореному залізничному будівництву.

Розбудову залізниць в Російській імперії було визнано перспективним напрямком розвитку економіки. У 1888 році встановлення залізничних тарифів було передано до міністерства фінансів, завдяки чому було видано цілий ряд підзаконних нормативних актів, затверджених міністром фінансів щодо тарифного законодавства: «Правила щодо розподілу залізничних зборів з перевезень прямого сполучення», «Правила щодо загальних способів усунення суперництва залізниць між собою з перевезення вантажів» та ін. Це закріпило провідну роль держави в розбудові тарифної системи, кінцевим підсумком чого стало значне зростання державних витрат на будівництво залізничного сполучення [2, с. 39].

За час перебування на посаді міністра фінансів М. Х. Рейтерн послідовно здійснював реалізацію власної програми, завдяки чому було досягнуто певної стабілізації фінансової системи в державі. Але вставлений порядок був порушений російсько-турецькою війною 1877–1878 рр., витрати на ведення якої перевищили 1 млрд. руб. У цих умовах була підготовлена програмна записка нового міністра фінансів М. Х. Бунге (1881–1886 рр.) – «Про фінансове становище Росії».

Автор даної записки вбачав основну причину фінансових проблем держави в слабкому розвитку

економіки, а саме сільського господарства та промисловості. М. Х. Бунге звернув увагу на те, що значно зріс вивіз хліба, причому не збільшилися площі його вирощування отже, відбулося зростання податкового тягара на населення, що також призвело до зростання нестачі землі у селян, які не могли себе повноцінно прогодувати і при цьому на них ліг основний тягар оподаткування. Часті неврожаї в окремих територіях Російської імперії стали приводити до того, що вже не селяни годували уряд, а уряд змушений був вживати заходів, щоб прогодувати голодуючих селян. Вихід з цього автор вбачав в поступовому і планомірному здійсненні переселенської політики, яка отримала практичну реалізацію та втілилася в законодавстві Російської імперії тільки на початку ХХ століття.

Проблеми які існували в промисловості М. Х. Бунге безпосередньо пов'язував з недосконалістю законодавства у сфері підприємницької діяльності, організації та функціонуванні акціонерних товариств. Це створило можливість для зловживань з боку нечесних ділків і спекулянтів. Але такий підхід не розкривав всіх основних причин і факторів, які впливали на розвиток промисловості в Російській імперії. Безумовно законодавство в тому числі й акціонерне відіграло важливу роль, але ця роль не стала визначальною. М. Х. Бунге не заперечив необхідність державної допомоги тим підприємствам, які мали для держави важливе значення. При цьому він не вважав нормальним становище, при якому підприємства зверталися за коштами до держави, а не до приватних кредитних організацій, які на той час вже достатньо були поширені на території держави. З цим можна погодитися, так як державна допомога численним приватним підприємствам в Російській імперії породжувала всілякі зловживання з боку як підприємств (незаконне збагачення їх власників), а також і до корупції з боку державних чиновників.

М. Х. Бунге вважав, що для розвитку сучасного народного господарства від держави потрібна не стільки матеріальна допомога, скільки встановлення кращого механізму регулювання економічних відносин між суб'єктами підприємницької діяльності шляхом видання нових законів, пристосованих та більш ефективно регулюючих нові економічні відносини. Він писав, що в цьому відношенні Росія відстала від Західної Європи на півстоліття, особливо в області законодавства, яке регулює питання найманої праці. Жорстока нелюдська експлуатація найманих працівників не пов'язана в перші два десятиліття після скасування кріпосного права будь-якими, навіть самими найменшими соціальними і правовими обмежувачами; масове застосування

праці жінок, в тому числі в нічні зміни, а також дітей починаючи з 5–6 років; надмірна тривалість робочого дня до 18 годин і жebraцька заробітна плата; обов'язок працівників купувати в фабричних крамницях недоброякісні продукти за завищеними цінами; відсутність відпусток, елементарної техніки безпеки; жахлива антисанітарія на багатьох підприємствах і не менш жахливі житлові умови були типовими умовами праці в цей період [3, с. 3].

Необхідно відзначити, що увага міністра фінансів до питань законодавчого регулювання трудових відносин не пройшла дарма. У 80-ті роки ХІХ ст. було прийнято цілий ряд законів саме пов'язаних з регулюванням трудових відносин. Прийняттям закону від 1 червня 1882 року «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах» було покладено формування в Росії фабричного законодавства капіталістичного типу. Закон від 3 червня 1885 року «Про заборону нічної роботи неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах» продовжив розвиток законодавства про охорону праці [4]. Він заборонив залучати жінок і підлітків, які не досягли 17 років, до нічних робіт на бавовняних, полотняних і вовняних фабриках, надавши міністру фінансів за погодженням з міністром внутрішніх справ право поширити цю заборону і на інші промислові підприємства. Важливе значення мав закон від 3 червня 1886 року «Про затвердження проекту правил про нагляд за фабричною промисловістю, про взаємні відносини фабрикантів і робітників і про збільшення числа чинів фабричної інспекції» [5]. Він містив велику кількість правил, які належали до різних інститутів фабрично-трудоваго законодавства: регулювання договору трудоваго найму (загальні положення, форма, термін, прийом на роботу, звільнення), питання щодо охорони заробітної платні, питання внутрішнього трудоваго розпорядку та дисципліни праці, регламентація штрафів, відповідальність працівників за самовільну відмову від роботи до закінчення терміну найму, за участь в страйку і відповідальність наймачів за порушення закону.

Саме погляди і записки М. Х. Бунге стали однією з причин того, що уряд звернув увагу на необхідність вдосконалення фабрично-заводського законодавства, як одного з джерел поліпшення фінансового становища в державі, так як міністр фінансів розглядав промисловість і торгівлю як головне джерело поповнення дохідної частини бюджету. Однак прийняття цих законів не мало великого впливу на зміну умов праці та на соціальне становище робітників.

В основі багатьох зловживань в промисловості і торгівлі, думку М. Х. Бунге, було недостатньо розроблене законодавство про цінні папери, про акціо-

нерні товариства та торгові компанії. На думку міністра фінансів удосконалення відповідного законодавства дозволило б створити в державі сильні підприємства з правильним веденням справ і строгою відповідальністю її учасників, що б виключило можливість використовувати державні кошти для незаконного збагачення приватними особами або для покриття ними власних втрат.

Важливе значення М. Х. Бунге приділяв вдосконаленню податкової системи та податковому законодавству. Він відзначав, що існуюча раніше система оподаткування в державі могла бути застосовувана лише в так званих варварських державах [6, с. 31]. Також він не раз вказував на необхідність підвищення рівня життя населення шляхом скорочення деяких податків, в першу чергу соляного і подушного податку.

Подушний податок був введений ще за Петра I, а одиницею подушного оподаткування була ревізька душа. Ревізійні переписи проводилися нерегулярно, тому все це посилювало податковий тягар на населення та призводило до великої недоїмки до казни, так як в проміжках між такими переписами люди вмирили, змінювали місце проживання або призивалися в рекрути. Така система оподаткування могла існувати тільки за умов кругової поруки, коли селянська громада виплачувала податок за всіх своїх членів. Крім того з розвитком капіталізму, зменшення чисельності селянства та збільшення кількості бідних селян подушний податок став економічно невідгідним та фактично перестав відігравати роль основного доходу в державі, тому система оподаткування потребувала подальшого реформування.

Питання щодо заміни подушного податку іншими податками піднімався ще багатьма попередниками М. Х. Бунге, але тільки йому вдалося дане питання вирішити. Як відомо подушний податок був скасований з 1 січня 1886 року указом від 25 травня 1885р., але на території Сибіру подушне оподаткування зберігалось ще до 1898 року. Остаточо ж подушний податок був скасований тільки в 1906 році на території всієї Російської імперії.

Акциз на сіль був ще одним з непопулярних податків у державі. М. Х. Бунге вважав, що податок на сіль має вид непрямого податку і по суті є поголовним або подушним податком, при цьому він гірше подушного податку, так як від нього нікого не може бути звільнений – ні діти, ні старі. Це було пов'язано з тим, що з одного боку сіль вживають в їжу всі верстви населення, але особливості харчування російського народу в досліджуваний період були такими, що бідна частина населення вживала значно більше солі (солонина, солонина та ін.), тому податок на

сіль лягав основним тягарем саме на бідні верстви населення. При цьому не можна сказати, що даний податок грав вирішальну роль в системі державних доходів. 23 листопада 1880 року акциз на сіль був скасований з 1 січня 1881 року і пропорційно зменшено мито. Це стало результатом неврожаю 1880 року, таким чином уряд намагався полегшити життя народу.

Дане рішення М. Х. Бунге щодо скасування акцизу на сіль в подальшому позитивно позначилося на розвитку вітчизняної економіки: почався розвиток рибної промисловості, збільшилося виробництво солі та експорт її за кордон, скоротився імпорт солі до Росії, відбулось здешевлення солі та збільшилось її споживання, завдяки чому надходження до бюджету зросли та перевищили розмір раніше збираемого скасованого акцизу.

При цьому внесок М. Х. Бунге в розвиток податкового законодавства Російської імперії не обмежувався тільки цим. Він також був прихильником податку на прибуток, який вважав найбільш справедливим. В умовах, коли основну масу податкових платіжів несе на своїх плечах працююче населення, податок на прибуток міг би стати більш справедливим з соціальної точки зору. Але історичний досвід розвитку російської податкової системи та інтереси правлячих класів не дозволяли відразу ввести такий податок. Тому М. Х. Бунге обрав тактику поступового переходу до податку на прибуток через введення ряду проміжних податків: були збільшені розміри податку на нерухомість в містах і поземельний податок, введені додаткові збори з торгово-промислових підприємств, встановлено новий податок на процентні доходи з капіталу, а також податок на безоплатну передачу капіталів і майна. Однак реалізувати свої наміри до кінця та добитися введення в Росії податку на прибуток він не зміг через опір правлячих класів. Цей податок в Росії був введений тільки в 1916 році.

Наступний міністр фінансів І.О. Вишнеградський (1887–1892 рр.) також зробив значний внесок у формування та розвиток наукових поглядів про фінанси в Росії. Будучи членом Державної Ради (Департамент державної економіки) він усвідомлював, що неможливо було подолати існуючі труднощі шляхом збільшення дрібних податків, він вважав за необхідне зміну корінних засад фінансової політики і фінансового управління в державі. Його погляди знайшли своє відображення у записці «Про завдання фінансових установ в справі усунення дефіциту в державному бюджеті», яка була надана ним імператору в грудні 1886 року. На думку автора діяльність російської фінансової адміністрації в найближчому майбутньому

му повинна бути спрямована головним чином як на скорочення державних витрат, так і на збільшення доходів, що надходять з різних джерел до бюджету.

І. О. Вишнеградський вважав, що до скорочення витрат необхідно ставитися з великою обережністю через те, що скорочення продуктивних витрат безсумнівно несприятливо відгукнеться на економіці в державі, внаслідок чого завдасть шкоди фінансовій галузі, спричинить зростання бюджетного дефіциту у наступні роки. Зважаючи на відсутність можливості класифікувати державні витрати на необхідні, корисні та малопродуктивні, в представленій записці вказувалося лише на деякі заходи, що сприятимуть усуненню бюджетного дефіциту. При цьому малося на увазі встановлення нормальних бюджетів для тих відомств, витрати яких досить точно визначені, а з іншого боку конверсія зовнішніх позик, особливо в металевій валюті, зі зменшення суми, яка щорічно сплачується шляхом продовження строку позики.

Пропонувалося для усунення бюджетного дефіциту ввести винну та тютюнову монополії, які на той час вже існували в деяких європейських державах і були одними з найбільш істотних і важливих джерел державних доходів. Беручи до уваги те, що куріння тютюну в Росії було поширене не менше ніж у країнах Європи, і якщо належним чином вирішити всі питання пов'язані з правильною постановкою справи тютюнової монополії, то І. О. Вишнеградський вважав що можна було б збільшити надходження до казни у декілька разів. Звичайно, подібне зростання державних доходів ляже деяким тягарем на споживачів тютюну, але тютюн не є предметом першої необхідності для життєзабезпечення людського організму, тому не має наявних об'єктивних причин які б перешкоджали введенню тютюнової монополії.

У той же час І. О. Вишнеградський відзначав істотну перевагу тютюнової монополії перед винною. Це полягає в тому, що вона порівняно простіша для організації в такій великій державі як Росія, причому є готові приклади, які тільки потрібно було б пристосувати до російських звичаїв, потреб і умов. Однак на практиці його пропозиція щодо введення тютюнової монополії була відкинута Державною радою. Щодо винної монополії, то на підготовчі роботи за підрахунками автора треба було б не менше двох з половиною років. Однак, як показала дійсність на це знадобилося набагато більше часу і державна винна монополія була введена тільки при С. Ю. Вітте, наступника І. О. Вишнеградського на посаді міністра фінансів.

Крім цих двох заходів, значного збільшення державних доходів І. О. Вишнеградський вважав можна було б домогтись завдяки правильній постановці

тарифної справи на російських залізницях, що могло підвищити ефективність її використання та принести користь розвитку російської торгівлі. Для цього необхідно було провести ряд істотних заходів. По-перше, усунути конкуренцію різних залізничних шляхів, які з'єднують конкретні відомі пункти з наданням переваги перевезення вантажів тим шляхам, які можуть доставляти їх з найменшими витратами і об'єктивним розподілом чистого прибутку від цих перевезень між здатними до конкуренції шляхами. По-друге, встановленням тарифних ставок в закордонному сполученні з таким розрахунком, щоб перевезення вантажів, що йдуть за кордон і в зворотному напрямку, давали якомога більший дохід саме російським залізницям, залишаючи наскільки можливо меншу користь іноземним компаніям, які беруть участь в транспортуванні залізничних вантажів. По-третє, значне підвищення тарифних ставок для вантажів, що мають особливу цінність і перевозяться на малі відстані і навпаки, зниження ставок для вантажів малоцінних, особливо в тих випадках, якщо вони перевозяться на значні відстані, по всій мережі російських залізниць. Раніше проведена тарифікація вантажів по даній методиці в невеликих розмірах і стосовно до малих відстаней слідування вантажів дала сприятливі, обнадійливі результати, що дозволило І. О. Вишнеградському сподіватися на те, що застосування рекомендованих їм заходів в сфері тарифної політики по всій мережі російських залізниць значно збільшить їх прибутковість, що не тільки відновить рівновагу в бюджеті держави, а й з'явиться деякий надлишок доходів над витратами, що дозволить збільшити продуктивні витрати та поступово зменшити державну заборгованість та ін.

Деяка увага в записці приділяється і питанням поліпшення економічного становища держави в цілому. З цієї метою пропонувалося рішучим чином вступити на шлях протекційної політики вітчизняної промисловості. При цьому, перш за все слід було б в першу чергу систематично переглядати весь митний тариф в протекційному сенсі, не зупиняючись перед вольовими його твердженнями щодо окремих товарів, які завозилися в Росію в особливо великих розмірах. Необхідність перегляду всього діючого митного тарифу визнавалася особливо нагальною з огляду на різке скорочення обсягів вивезення російського хліба, основного товару зовнішньоторговельної діяльності держави, причому без відповідного скорочення обсягів ввезення в Росію іноземних товарів. Виникає при цьому негативний зовнішньоторговельний баланс, який погрожує своїми негативними наслідками відбитись на економічному житті держави та її народу, зменшуючи в той же час гро-

шовий курс російського рубля на європейських фінансових ринках і роблячи марними всі спроби утримати його від безперервного падіння. Але одним митним тарифом І. О. Вишнеградський не вичерпав урядові заходи, які повинні були бути застосовані щодо розвитку промисловості. У зв'язку з цим важливим фактором він вважав всіляку підтримку розвитку приватного підприємництва. У записці йшлося і про необхідність уважного ставлення до потреб торгівлі, створюючи їй усілякі зручності, в першу чергу для роботи на зовнішньому ринку.

І. О. Вишнеградський відзначав, що оздоровлення фінансового становища Російської імперії цілком залежить від того, наскільки успішно майбутньому міністрові фінансів вдасться: привести в порядок боргові рахунки державного казначейства, розстрочити державних позик та їх здешевлення; здійснити практичне застосування принципу енергійного урядового втручання в справи приватних залізничних товариств і компаній та викупити ті залізні дороги, експлуатація яких є збитковою; знайти кошти для здешевлення іпотечного кредитування; зміцнити курс рубля; розмежувати і визначити підвідомчість різних галузей економіки.

Тим чином, будучи міністром фінансів І. О. Вишнеградському вдалось реалізувати далеко не все з того, що їм було намічено, в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Що стосується тютюнової монополії, то Державна рада відкинула цю ідею визнавши, що одноразові витрати з боку державної скарбниці в сумі понад 80 мільйонів рублів на введення в країні тютюнової монополії не виправдалось б очікуваними від неї доходами, а саме введення монополії загальмувало б розвиток тютюнової промисловості [7, с. 153].

Саме після приходу на пост міністра фінансів І. О. Вишнеградського почався перегляд митного тарифу. Новий тариф був затверджений 11 червня 1891р. і вступив в силу вже з 1 липня того ж року. Даний тариф мав рішучу тенденцію по сприянню збільшення ставок мит: мита збільшені в 164 випадках, зменшено в 15 випадках, введені в перший раз в 11 випадках, також залишилися й старі ставки в 173 випадках [8, с. 429]. Цей тариф відбивав принцип повного протекціонізму для всієї російської промисловості на всіх стадіях виробництва, починаючи від видобутку сировини і закінчуючи виготовленням готових виробів.

Конверсії які були здійснені І. О. Вишнеградським, стали першою серйозною спробою управління державним боргом. Правовою основою для здійснення даних конверсій став указ від 8 жовтня 1888 року. Відповідно до цього акта уряд розміщував

в Європі нові чотирьохвідсоткові позики на строком на вісімдесят один рік, за рахунок чого достроково викуповувались старі п'ятивідсоткові позики. Розміщення позик пройшло успішно, так як чотирьохвідсоткові позики для Європи в той період були досить прибутковими. Всього за 4 позики вдалося виручити 769 млн. руб. Після цього почалися конверсії деяких внутрішніх п'ятивідсоткових позик.

Метою конверсій було прагнення уряду, поперше, зменшити платежі бюджету за боргами, подруге, знизити позичковий відсоток в країні, створити більш дешевий кредит. Треба відзначити, що в 1885–1888 рр. позичковий відсоток становив 5–5,6 %, в той час як в Парижі він дорівнював 3 %, в Амстердамі – 2,5 % та ін. [6, с. 84]. Такий високий, в порівнянні з іншими країнами, позичковий відсоток в Росії визначався, багато в чому, поганою організацією системи російських кредитних установ. Проведені конверсії І. О. Вишнеградським мали великий громадський резонанс [6, с. 81]. Вони зменшили розмір платежів у золоті та перенесли значну частину російських фондів на більш ємний французький грошовий ринок.

Але конверсії мали і негативні моменти. Перш за все, вони завдали шкоди благодійним і іншим закладам, які зберігали капітал в державних процентних паперах, а з відсотків виплачували стипендії та ін. По-друге, конверсії фактично тільки відстрочили виплати по багатьох боргах, розтягнувши їх у часі і переклавши борговий тягар виплат на наступні покоління. Загальний розмір виплат в результаті навіть зріс, одним тільки банкірам-посередникам дісталось близько 20 млн. руб. золотом. На відміну від конверсій, що проводилися в європейських країнах, російські конверсії не мали попереднього громадського обговорення.

Таким чином, І. О. Вишнеградському вдалось здійснити цілий ряд з запропонованих ним заходів на практиці, спрямованих на стабілізацію фінансового становища держави, що сприяло прийняттю кількох нових нормативно-правових актів у сфері грошового обігу, митного законодавства та ін.

Висновки. В цілому необхідно відзначити, що найбільш значимі з російських міністрів фінансів розглянутого періоду мали свої, досить чітко сформульовані уявлення про шляхи розвитку фінансової системи Російської імперії другої половини XIX та пропонували власні концепції вдосконалення фінансової діяльності держави, що визначали необхідність подальших змін в чинному законодавстві. Дані концепції можна охарактеризувати як фінансово-правові, так як саме будь-яка реалізація цих концепцій призводила до модернізації системи правового регу-

лювання фінансової діяльності. Але не все з наміченого вдавалося успішно реалізувати. Зі зміною міністра фінансів прийнятий курс також зазнавав змін, що не завжди сприятливо позначалося на подальшій практиці вдосконалення фінансового законодавства в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. М. Х. Рейтерн: биографический очерк: с приложениями из посмертных записок М. Х. Рейтерна / сост. А. Н. Куломзиним и гр. В. Г. Рейтерн-бар. Нолькен. Санкт-Петербург : Гр. В.Г. Рейтерн-бар. Нолькен, 1910. 194 с.
2. Хадонов Е. Е. Очерки из истории финансово-экономической политики пореформенной России (1861–1904 гг.). Москва : ЮПАПС, 1997. 240 с.
3. Киселев И. Я. Трудовое право России: Историко-правовое исследование. Учебное пособие. Москва : Издательство НОРМА, 2001. 384 с.
4. ПСЗ З. Т.5. №3015.
5. ПСЗ З. Т.6. №3769.
6. Судейкин В. Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов. Очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского СПб., Типография Правительствующего Сената 1895. 106 с.
7. Щеглов В. Г. Государственный совет в России в первый век его образования и деятельности (30 марта 1801–1901 года): Ист.-юрид. очерк / [Соч.] Орд. проф. Демид. юрид. лицеза В.Г. Щеглова. Ярославль, 1903. XI, 187 с.
8. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. Москва: «Статут», 2002. 555 с.

REFERENCES

1. M. Kh. Reytern: biograficheskiy ocherk: s prilozheniyami iz posmertnykh zapisok M. Kh. Reyterna. (1910). (Kulomzinym A. N., Reytern-bar V. G. Eds.). Nolken. Sankt-Peterburg.: Gr. V.G. Reytern-bar. Nolken [in Russian].
2. Khadonov, E. E. (1997). Ocherki iz istorii finansovo-ekonomicheskoy politiki poreformennoy Rossii (1861-1904 gg.). Moscow: YuPAPS [in Russian].
3. Kiselev, I.Ya. (2001). Trudovoye pravo Rossii: Istoriko-pravovoye issledovaniye. Uchebnoye posobiye. Moscow: Izdatelstvo NORMA [in Russian].
4. PSZ 3. Vol.5. №3015. [in Russian].
5. PSZ 3. Vol.6. №3769. [in Russian].
6. Sudeykin, V.T. (1895). Zamechatelnaya epokha v istorii russkikh finansov. Ocherk ekonomicheskoy i finansovoy politiki N. Kh. Bunge i I. A. Vyshnegradskogo SPb.. Tipografiya Pravitelstvuyushchego Senata [in Russian].
7. Shcheglov, V.G. (1903). Gosudarstvennyy sovet v Rossii v pervyy vek ego obrazovaniya i deyatelnosti (30 marta 1801–1901 goda): Ist.-yurid. ocherk / [Soch.] Ord. prof. Demid. yurid. litseya V.G. Shcheglova. Yaroslavl.. XI [in Russian].
8. Yanzhul, I.I. (2002). Osnovnyye nachala finansovoy nauki: Ucheniye o gosudarstvennykh dokhodakh. Moscow: «Statut» [in Russian].

ПОХОДЗИЛО Ю. Н.

к.ю.н., доцент кафедры истории государства и права Украины и зарубежных стран НЮУ
им. Ярослава Мудрого

ВКЛАД МИНИСТРОВ ФИНАНСОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА В РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ О ФИНАНСЫ

В статье осуществлен подробный анализ истории научных взглядов о финансах и финансовой системе с целью поиска наиболее действенных и эффективных путей построения современных механизмов правового регулирования банковской и налоговой системы, совершенствования таможенного и налогового законодательства в Украине. В частности, в статье исследованы взгляды государственных деятелей на развитие системы финансов и рассмотрены составлены министрами финансов записки, относящиеся к экономическому и финансовому состоя-

ния государства и является основным источником изучения взглядов по данной тематике, содержащих финансово-правовые концепции в их наиболее концентрированном виде.

Ключевые слова: финансы, система финансов, история учений о финансах и финансово-правовую науку.

POKHODZILO YU. M.

PhD, associate professor of the Department of History of State and Law of Ukraine and Foreign Countries of the Yaroslav Mudryi National Law University

THE CONTRIBUTION OF THE MINISTERS OF FINANCE OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY IN THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC VIEWS ON FINANCE

Problem settings. Discussions on the prospects for the development of effective mechanisms for legal regulation of the banking and tax system, and the improvement of customs and financial legislation in Ukraine are ongoing in the academic circles. In a market economy and intensification of international economic relations, the unstable economic situation in our country requires more efficient financial system.

Analysis of recent researches and publications. Such scientists as Kiselev I. Ya., Sudeikin V. T., Khadonov Ye. Ye., Shcheglov V. G., Yanzhul I. I. and others have been devoted their works to research the issues of the development of the financial system and the history of scientific views on finances.

Article's main body. The main source for studying the views of finance ministers can be called the notes they compiled relating to the economic and financial condition of the state. One of the most important documentary materials is the O. M. Knyazhevych "On the Current State of Public Finances", M. Kh. Reuters "On real financial difficulties and about the steps to be taken to improve the financial and economic situation of the state," M. Kh. Bunge "On the Financial Position of Russia", I. O. Vyshnegradskogo "On the tasks of financial institutions in the elimination of the deficit in the state budget" and a number of notes that were submitted to the emperor by S. Yu. Witte.

The article provides a thorough analysis of the history of scientific perspectives on the finances and financial system in order to find more impactful and effective ways of constructing modern mechanisms of legal regulation of the banking and tax systems, and improving customs and financial legislation in Ukraine. In particular, the article examines the compiled by the ministers of finance of the Russian Empire of the second half of the XIXth note relating to the economic and financial conclusions of the state and is the main source of studying the views on the subject, which contained financial and legal concepts in their most concentrated form.

Conclusions and prospects for the development. In general, it should be noted that the most significant of the Russian finance ministers during the period had their own, quite clearly articulated ideas about the ways of development of the financial system of the Russian empire of the second half of the XIX and offered their own concepts for improving the financial activity of the state, which determined the need for further changes in the current legislation. These concepts can be characterized as financial and legal, as it is any implementation of these concepts led to the modernization of the system of legal regulation of financial activities. But not everything from the intended one managed to successfully implement. With the change of the Minister of Finance, the adopted course also undergone changes, which has not always had a favorable effect on further practice of improving financial legislation in the state.

Keywords: finance, financial system, history of finance studies and financial and legal science.

Походзіло Ю. М. Внесок міністрів фінансів Російської імперії другої половини XIX століття в розвиток наукових поглядів про фінанси. *Право та інноваційне суспільство* : електрон. наук. вид. 2018. № 1 (10). URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2018/6/Pohodzilo10.pdf>.